

2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т., Ўз МЭ нашр. 2011.
3. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979.
4. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти. 2018.
5. Муҳаммаджон Махмуд .“Яна Навоийни ўқиб”.Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2011.
6. Бердак Юсуф. Мумтоз адабий асарлар луғати. 2010.
7. Бобоева Т. Шеър илми таълими. Т.: “Ўқитувчи”, 1996.
8. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. Т.: “Адолат”, 2004.
9. Воҳидов Р.Ж., Эшонкулов Ҳ.П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Т.: 2006.

TILDA “SHAXS OMILI” TUSHUNCHASINING IFODALANISHI (lisoniy sathlar uygʻunligi aspektida)

Umiddjon Yigitaliyev,

Qoʻqon davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilda shaxs omili tushunchasi antroposentrik paradigmaning kognitiv-verbal tadqiq usuli yordamida oʻzbek tilining barcha sathlari uygʻunligida voqelanishi masalasi tadqiq tahlil etiladi.

Kalit soʻzlar: til, shaxs, tushuncha, antroposentrik paradigma, konsept, assotsiativ-verbal tadqiq, lisoniy sath,

Аннотация

В данной статье анализируется вопрос о понятии личностного фактора в языке в гармонии всех уровней узбекского языка с использованием когнитивно-вербального метода исследования антропоцентрической парадигмы.

Ключевые слова: язык, личность, концепт, антропоцентрическая парадигма, понятие, ассоциативно-вербальное исследование, лингвистический уровень.

Annotation

This article analyzes the issue of the concept of the personal factor in language in harmony of all levels of the Uzbek language using the cognitive-verbal method of research of the anthropocentric paradigm.

Key words: language, personality, concept, anthropocentric paradigm, notion, associative-verbal research, linguistic level.

Til odamning muhim atributlaridan biridir. Bu inson o'zini anglagandan beri tilni odamning hayondan farqlovchi belgilaridan biri sifatida uqqanligi bilan isbotlanadi.

Mir Alisher Navoiy bu holatni "Muhokamatul-lug'atayn" asarida shunday sharhlaydi:

*Ey so'z ila qilgan ofarinish og'oz
Insonni aroda aylagay mahrami roz
Chun kun faya kun sahfasiga bo'ldi tiroz
Qilg'on ani nutq ila baridin mumtoz[10.].*

O'tgan asrning so'nggi choragida yuzaga kelgan antropotsentrik paradigma qator fanlar tadqiqot yo'nalishining o'zgarishiga olib keldi. Jumladan, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, psixologiya, mantiqshunoslik, madaniyat-shunoslik kabi fanlarda til, adabiyot, ruhiyat, mantiqni tekshirishda, xalq milliy-madaniy qadriyatlarini o'rganishda **inson omili** muammosi markaziy o'ringa qo'yildi.

Tilda *inson omili* muammosini tekshirish tadqiqotchilar e'tiborini til sistemasini undan foydalanuvchi so'zlovchi shaxsi bilan uyg'unlashgan holda o'rganishni taqozo etdi. Tilni o'rganishga bunday yondashuv uni real kommunikatsiya sharoitida tadqiq etishga olib keldi. M.Salomatina bu holatni hozirgi kommunikativ lingvistikada "shaxsning personallashuvi" bilan izohladi[7:3].

Antropotsentrik aspektda amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda lisoniy birliklar sof grammatik qonun-qoidalar asosida emas, balki turli fanlar hamkorligida *inson omili* bilan bog'liq holda o'rganilmoqda. Jumladan, til birliklarini kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish orqali lisoniy hodisaning ostida yashirinib yotgan mohiyatning ochilishiga e'tibor qaratiladi.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida tilda inson omilining o'rni masalasi bo'yicha ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Mazkur ishlarda inson omilining barcha fanlar, shu jumladan, tilshunoslikning ham o'rganish predmeti ekanligi g'oyasi ilgari surildi[8:46]. Shuningdek, turli tillarda "odam" yoki "shaxs" kontseptining ifodalanishi[3:25], xususan, shaxsning *baho* sifatlarini ifodalovchi maqollar, zoonimik va fitonomik[3:45] leksik birliklar orqali voqelanishi masalasini o'rganish bo'yicha izlanishlar olib borildi[4:]. Albatta, kontsept mental tuzilma bo'lsa-da, uning moddiylashuvi bevosita lison bilan bog'liq, shu bois kontseptni inson ongi va til tizimi o'rtasidagi hamkorliklikning mahsuli sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

O'tgan asrda o'zbek tilshunosligida ham tilda *shaxs kategoriyasi* muammosiga munosabatlar bildirildi. Xususan, tilda shaxs otlarining ifodalanishi, yasalishi, semantik xususiyatlari, shaxs aktantining sintaktik sathda voqelanishi masalasi leksik-semantik, derivatsion, sintaktik va stilistik aspektlarda tadqiq etildi. Biroq tilshunosligimizda "til egasi" (inson)ning *shaxs* sifatidagi xususiyatlari (ruhiyati, kasb-kori, assotsiativ tafakkuri, jinsi, ijtimoiy mavqei kabilar)ning tilda aks etishi masalasi, "odam" "shaxs" kontseptining o'zbek tilida voqelanishi, *lisoniy shaxs*, lisoniy shaxsning nutqiy muloqot jarayonidagi o'rni, *lisoniy shaxs tiplari* muammosi yetarlicha tadqiq etilmadi.

Ma'lumki, tilning vazifasi aloqa-aralashuv vositasi sifatida quruq axborotni uzatishdan iborat bo'lmasdan, kommunikativ muloqot elementlari, ya'ni so'zlovchining muloqot maqsadi, uzatilayotgan axborotning sifati, adresat tomonidan qabul qilib olinishi, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro munosabat, muloqot amalga oshgan vaziyat kabilarni ham qamrab oladi. Bu o'rinda axborotning qay tarzda uzatilayotgani va tinglovchining axborotni qabul qilib olishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra til inson tafakkuri va hayot tajribalarining lisoniy verballashuvi, kishilar o'rtasidagi hamkorlikdagi faoliyat mahsuli deb qaralmoqda.

Fanda kishilarning o'zaro nutqiy muloqoti keyinchalik alohida tadqiq yo'nalishi – *diskursiv yondashuv*ning maydonga kelishiga zarurat tug'dirdi.

D.Xudoyberganova K.F.Sedovning diskursiv tahlil borasidagi qarashini qayd etar ekan, shaxs omilini o'rganish, eng avvalo, ongli tarzda nutq yaratish va idrok etish bilan bog'liqdir[9:26].

N.Mahmudov tilda *inson omili* muammosi xususida fikr yuritir ekan, "Olam benihoya murakkab, muhtasham va ayni paytda muntazam voqelikdir, inson bolasi ibtidoiy sezgi organlari va intiho bilmas aqliy zakovati bilan murakkablikning tarkibini aniqlashga, bu muhtashamlikning hashamlarini idrok etishga, bu muntazamlik asosidagi mavjud intizomni inkishof qilishga tinimsiz urinish mashaqqatidan huzur qilib yashaydi", -deb ta'kidlaganida bu muammoning qanchalik murakkabligini e'tirof etgan edi[3:78].

Anglashiladiki, tilda inson omili muammosi tadqiqotchidan tildan foydalanuvchi *shaxs*ga xos xususiyatlarning tilda voqelanishini aniqlashdek murakkab vazifalarni o'rganishni taqozo etadi. Negaki, tilshunoslikda *shaxs* tushunchasi, birinchidan, ijtimoiy taraqqiyotning natijasi sifatida qaralib, kishining *kasbiy, ijtimoiy, jinsiy, yosh, irqiy, etnik, diniy, huquqiy* va boshqa munosabatlari natijasida ro'yobga chiqadi.

Tilda inson omili muammosini kontseptual tadqiq etishda kontseptning til vositalari orqali ifodalanishi masalasini o'rganish muhim o'rin tutadi[2:35].

Kontsept antropotsentrik paradigmaning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, hozirgi zamon tilshunosligida kontseptning ifodalanishi xususida deyarli fikrlar bir xil. Chunonchi, kontsept lisoniy tizimda, asosan, leksik hamda leksik-frazeologik birliklar orqali ifodalanadi. Tilshunoslikning keyingi taraqqiyot bosqichida sintaktik kontseptlar haqidagi nazariy qarashlar, monografik tadqiqotlar ham maydonga keldi[3:78].

Kontseptning tub mohiyatida **shaxs** omili yotar ekan, u tafakkurning ifoda vositasi – tilning barcha sathlarida til vositalari orqali bevosita yoki bilvosita voqelanishi, shubhasiz. Jumladan, nutq tovushi ma'no ifodalamaydi, biroq ma'noni farqlashga xizmat qiladi, shu bilan birga, muayyan nutq sharoitida “shaxs” kontseptining verballashuviga ham xizmat qiladi. Til egasi nutqida kuzatilgan o'ziga xos nutq tovushi bevosita “shaxs” kontseptiga assotsiativ tarzda ishora qila oladi.

Ilmiy faraz nuqtai nazaridan fonetik-fonologik sathda “shaxs” kontseptining voqelanishini aniqlashda bevosita fonemalarga berilgan ta'riflarga suyanish ham mumkin. Hozirgi davr tilshunosligida fonemaga berilgan yuzlab ta'riflar mavjud.[8:18]. Chunonchi: “...fonema tildagi ma'nodor birliklar – so'z va morfemalarni tashkil etuvchi va ularni farqlash uchun xizmat qiluvchi, tilning eng kichik, o'zi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan birligidir”[1:46]. “Fonema – til moddiy tomoni (substatsiyasi)ning eng kichik birligi bo'lib, aloqa quroli uchun ahamiyatli bo'lgan farqlovchi fonologik belgilarning barqaror yig'indisidir”[5:26]. “Fonema – so'z va morfemalarni shakllantiradigan va ularning ma'nolarini farqlash uchun xizmat etuvchi, boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan tilning eng kichik tovush birligi”[6:46]. “So'z, so'z formalari va morfemalarni tashkil etuvchi va ularning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiluvchi eng kichik, boshqa bo'laklarga bo'linmovchi til birligi fonema (grekcha *phone* – tovush, ovoz ma'nosida) deyiladi. Masalan, *til* – *tol*, *kel* – *kul* so'zlari unli fonemalar yordamida farqlanadi”[4:4].

Umuman olganda, bu xildagi ta'riflarni ko'plab keltirish mumkin. Bundan asosiy maqsad mana shu ta'riflar asosida fonologik tizimda “odam” lisoniy kontseptining assotsiativ voqelanishi ko'lamlarini ochish. Agar yuqorida qayd etilgan ta'riflarga e'tibor qaratilsa, har bir ta'rifda “*ma'no farqlashga xizmat qiluvchi*” degan differentsial belgiga duch kelamiz. Bundan shunday hukm chiqarish mumkinki, faqat *shaxs*gina ma'noli, sotsial ahamiyatga molik bo'lgan nutq tovushlarini hosil qila oladi. Demak, “*ma'no farqlashga xizmat qiluvchi*”, “*nutq tovushi*” tavsiflari bevosita *shaxs*ga ishora qilib turadi. Chunki nutq ijtimoiy hodisa bo'lib, u orqali faqat odamlarga nisbat beriladi.

Adabiyotlar

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. –T.:O'qituvchi, 1990. – 146 b.
2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. –Л.: Наука, 1974. – 451 с.
3. Yigitaliyev U.S. O'zbek tilida konseptning assotsiativ-verbal tadqiqi (Monografiya). –Toshkent: "Lesson press", 2023. – 130 b.
4. Yigitaliyev U.S., Umidjanov Sh. U. The role of the concept "man" in the functional-semantic and assotciative-verb expression of the forms of the category of cases (on the example of Uzbek-language sources) // Journal for Educators, Teachers and Trainers, Vol. 14 (5) 18-22 / DOI: 10.47750/jett.2023.14.05.004
5. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 94 b.
6. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1990. – 46 b.
7. Саломатина М.С. "Коммуникативная личность филолога": Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Воронеж, 2005. –С. 13.
8. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Наука, 1960. –С.18.
9. Xudayberganova D. S. O'zbek tilida badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol.fan. d-ri. ...diss. avtoref. – Toshkent, 2015. – B.6 (-54 b.)
10. https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Muhokamatul%20lug'atayn.pdf

MATNNING ASSOTSIATIV MAYDONINI SHAKLLANTIRISH TARTIBI

(A.Oripovning "Ayol" she'ri misolida)

G'afforjon Ro'zmatovich Rahmonov,
Qo'qon universiteti dotsenti, (PhD)

gafforjon1968@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tezis matnning assotsiativ maydonini shakllantirish tartibini A.Oripovning "Ayol" she'ridan olingan misra oraqali keng, atroflicha ilmiy nuqtayi nazardan yoritib berilgan. Undan tashqari, mazkur ilmiy manbada badiiy matnni assotsiativ maydon nazariyasi aspektida o'rganishda matnning leksik-semantik strukturasiga tayanib ish olib boorish haqida batafsil ma'lumotlar ham berilgan.

Kalit so'zlar:derivatsion baza, inson xotirasi, assotsiativ birliklar, til sohiblari, assotsiativ tajribalar, assotsiativ maydon, struktur jihat, leksikografik